

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE DİN GÖREVLİLERİ- CAMİ- CEMAAT İLİŞKİLERİ (ANKARA / YENİMAHALLE ÖRNEĞİ)

RELIGIOUS OFFICIALS - MOSQUE - CONGREGATION RELATIONSDURING COVID-19 PANDEMIA (THE CASE OF ANKARA / YENİMAHALLE)

Mehmet Bekir GÜLTEKİN

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
Doktora Öğrencisi, Uzman Vaiz, Yenimahalle Müftülüğü
e-mail: m.bekirgultekin@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-5171-7974

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 5 Eylül 2020/ 5 September 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Aralık 2020 / 4 December 2020

Yayın Tarihi / Published: 27 December 2020/ 27 December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2020

Cilt / Volume: 4 Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: **131-164**

Cite as / Atıf: Gültekin, Mehmet Bekir. “Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami- Cemaat İlişkileri (Ankara / Yenimahalle Örneği) [Religious Officials - Mosque - Congregation Relationsduring Covid-19 Pandemia (The Case Of Ankara / Yenimahalle)”. Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal 4/2 (Aralık/December 2020), **131-164**

Öz

Bu çalışmada, Cami cemaatinin gündelik yaşamının vazgeçilmezlerinden olan camide ibadet etme rutininin, Covid-19 pandemisi ile beklenmedik bir şekilde sınırlandırılmasının tutum ve davranışlarına ne şekilde yansdığı araştırılmıştır. Cami müdavimlerinin hayat boyu edindikleri düzenli camiye gitme tecrübesi, ölümcül pandemi süreciyle önce camide kalınacak sürenin kısa tutulması ve sosyal mesafenin oluşturulması tedbirleri, sonrasında cuma namazı ve camilerde cemaatle namaz kılınmasına ara verilmesi uygulamalarıyla, köklü bir değişime uğradı. Bu değişime bağlı her biri birer olgu olarak; cemaatin ilk tepkisi, kutsal olarak kabul edilen camiden uzak kalmanın etkileri, cami merkezli sosyal ilişkilerin kopması, cami görevlilerinin camiyle ilgili talimatlarına karşı cemaatin tepki durumu, uyumlu ve uyumsuz davranış sergileme boyutu, cuma namazı ve vakit namazlarının cemaatle kılınmasına ara verilmesinin etkileri, bireysel olarak camide namaz kılmaya izin verildiği dönemde camiye gelme eğilimi, pandeminin etkisinin azalmasıyla başlayan yeni normal dönemde camide cemaatle namaz kılınmasında ve kılınan ilk cuma namazında cemaatin tutum ve davranışları, cami cemaati ile din görevlileri arasında gerçekleşen iletişimin düzeyi araştırıldı. Nitel araştırma yaklaşımıyla yapılan bu çalışma, cami ve cemaat olgusunu en fazla gözlemleyen ve yaşayan, aynı zamanda kendileri de bütün vakit namazlarında camide bulunmak suretiyle cami cemaatinin bir parçası olan din görevlileriyle gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler esas alınarak yapılmıştır. Pandeminin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak alınan tedbirler, cami merkezli sosyal hayat için ilk başlarda üzüntü ve şaşkınlığa sebep olurken, cami cemaati ve din görevlileri arasındaki dayanışmayla büyük ölçüde sorunların üstesinden geldiği görülmektedir. Pandemi süreci ile camilerde ibadete ara verilmesi, camii cemaatinin kutsal bir mekân olarak gördüğü camiden uzak kalmanın oluşturduğu özlem duygularıyla, caminin değerine ve önemine dair farkındalığı artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Cami, Cemaat, Covid-19 Pandemisi, Din Görevlileri, Nitel Çalışma.

Religious Officials - Mosque - Congregation Relations during Covid-19 Pandemia (The Case Of Ankara / Yenimahalle)

Abstract

In the present study, it was investigated how the unexpected restriction of worship routine in the mosque, which is indispensable for the daily life of the mosque congregation, by Covid-19 pandemic was reflected in the attitudes and behaviors of the congregation. The experience of regular mosque-goers, which was acquired for life, the process of limiting the time in the mosque due to the deadly pandemic process, the measures to establish the social distance, and then, the interval in Friday prayers with the congregation, underwent a radical change. Depending on this change, the following phenomena were investigated; the first reaction of the congregation, the reaction to staying away from the mosque, the breakdown in the social relations based on the mosque, the reaction of the congregation against the instructions of the mosque officials, the size of the congregation's response to the relevant instructions of the mosque officials, the dimension of agreeable and disagreeable behavior, the reaction against the breakdown of Friday prayers and daily prayers, the tendency to come to the mosque for Friday prayers and daily prayers when individual prayers were allowed, the attitudes and behaviors of the congregation in the new normal period, which began with the decrease of the effect of the pandemic, regarding the daily prayers and the first Friday congregation prayers, and the level of communication between the mosque community and mosque officials. The study, which was conducted with qualitative research method, was conducted based on the data obtained from the interviews with religious officials who observe the congregation and live with them the most in mosques and also who are part of the mosque congregation by being present in mosques for prayers at all times.

Keywords: Religion Sociology, Mosque, Congregation, Covid-19 Pandemia, Religious Officials, Qualitative Study.

Giriş

Kutsallık arayışı ve kutsal olanla bağ kurma, insan hayatına anlam katmaktadır. İnsanın inancının gereği olan ibadetlerini engellenmeksizin yerine getirmesi ona huzur ve mutluluk verdiği gibi, herhangi bir şekilde ibadet hayatının kısmen ya da tamamıyla iradesi dışında sınırlandırılması ona huzursuzluk verir, üzüntü sebebi olur. Cami cemaati olan Müslümanların kutsallık arayışında ve ibadet pratiğinde cami, gündelik hayatlarının merkezinde yer alan vazgeçilmezlerindedir. Onlar için dini hayatın şekillenmesinde en önemli mekân ve semboldür. Hz. Peygamberin vefatından kısa bir süre sonra yoğun yağmur yağışından dolayı sadece bir gün cemaatle namaz kılınmasına ara verilmesi ve namazın evde kılınmasının istenmesi, durumu yaşayan insanlar tarafından şaşkınlıkla karşılandı ve tartışıldı.¹ Yaşanmış bu tarihsel olay düşünüldüğünde, yakın zamanda ortaya çıkan ve ilk başlarda ne kadar süreceği dahi belli olmayan ciddi salgın karşısında, camilerde vakit namazlarının cemaatle kılınmasına ve cuma namazlarının kılınmasına günlerce ara verilmesi, cami müdavimlerini dini ve psiko-sosyal açıdan derinden etkilediği düşünülmektedir.

Camide ibadete katılımın; dini zorunluluk veya o ortamda bulunmanın sağladığı manevi doyumunu kazanmak gibi iki temel boyutu vardır. Ancak hangi açıdan bakılırsa bakılsın cami, Müslümanlar açısından isteyen dilediği zaman içine girip ibadet edebildiği, beş vakit namazını mümin kardeşleriyle birlikte eda ettiği,² gündelik hayatın bunaltıcılığından kendisine adeta sığınıldığı, kapılarının her zaman açık olması beklenen kutsal bir mekândır. Dinin etkili ve müşahhas olarak hissedildiği bu ortamda kişinin dini duygu, düşünce ve davranışları da ona göre şekillenmektedir.³

Ortaya çıkan Covid-19 pandemisi ile birlikte; camilerde bu kapsamda tedbirlerin alınması ve sınırlandırmaların getirilmesi gerekiyor muydu? Alınan tedbirlere cami cemaati ne tür ve hangi düzeyde tepkiler gösterdi? Birçok

- 1 Hasan Öztürk, *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 44.
- 2 H. Kamil Yılmaz, "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", *Cami ve Hayat*, ed. Ramazan Özaldemir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 22-24.
- 3 Hüseyin İ. Yeğin, "Din Psikolojisi Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Ocak - Haziran 2012), 53, 54.

psiko-sosyal işleve sahip olan camiye farklı duygu ve düşüncelerle gelenler vardır. Bunlar arasında camiye özellikle Allah'ın emri olan namazı kılmak için gelirken namazların camide kılınmasını zorunlu görenler de vardır. Caminin bu şekilde ibadet için açık olmasını zorunlu görüp oraya gelen cami cemaatinin bu kesimi, cami ile ilgili bu kararları alan ve uygulayan, caminin din hizmetlerini organize eden kurumsal yapıya bakışı nasıl olmuştur? Din hizmetlerini organize eden kurumsal yapı ile kast edilen cami görevlileri, müftülük ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile camilerin her şart altında açık olması gerektiğini düşünenler arasında sağlıklı bir iletişim kurulabilmiş midir? Bu sorulara bulaçığımız cevaplar ile; süreç içerisinde cami, cemaat ve din görevlileri arasındaki ilişki biçiminin belirlenmesine katkı sağlanacaktır. Bunun yanı sıra camilerle ilgili alınan kararlarda sadece Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din İşleri Yüksek Kurulunun aldığı kararlar belirleyici olmamıştır. Başta Sağlık Bakanlığı olmak üzere devletin diğer ilgili kurumlarının da halk sağlığını düşünerek aldığı kararlar belirleyici olmuştur. Buna göre, cami cemaatinin alınan bütün tedbirlere ve getirilen kurallara uyum gösterme gayreti ve istekliliği oranında, zor şartlarda cami içerisinde toplumsal uyum sağlama başarısının dışında, genel toplumsal uyumluluğunu, kurallara uygun davranışlar gösterme ve dayanışma performansını da ortaya koyacaktır.

Tüm sosyal ilişki biçimlerini büyük oranda etkileyen pandemi süreci, cami merkezli sosyal hayatı da etkilemiştir. Bu etkinin düzeyi, tutum ve davranışlara yansıma biçimi araştırmada tespit edilmeye çalışılmıştır. Konunun niteliksel boyutunun aydınlığa kavuşturulması hedeflenen çalışmada, sınırlı bireysel cami tecrübelerini ifade edebilecek cami cemaatinden kişilerle görüşmek yerine, cami merkezli hayatın odağında yer alan ve hem cami cemaatiyle hem de müftülükle sürekli iletişim içerisinde olan din görevlileriyle mülakatlar yapılarak temellendirilmiştir.

Covid-19 pandemisi, daha çok yeni ve devam eden bir süreçtir. Genel olarak toplumsal katmanlar üzerinde oluşturduğu değişim, dönüşüm ve psiko-sosyal sonuçları ile ilgili şu anda yeterli veri bulunmadığı gibi dini hayat üzerindeki etkileri de çok az bilinmektedir. Ancak ileride sosyal ve dini hayat üzerindeki etkisinin birçok araştırmaya konu olması beklenmektedir. Bu salgın, deprem ve savaş gibi insan fizyolojisi üzerinde ani bir yıkım gerçekleştir-

mese de toplumsal bilinirliği ve tecrübesi arttıkça toplum psikolojisi üzerinde adım adım tahribatlar yapan, nihayetinde hastalığa yakalananlar arasında çok sayıda can kaybıyla sonuçlanabilen bir yıkım olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle Cami cemaati açısından düşünüldüğünde, günlük ibadet rutinini ve sosyal davranışlarını büyük ölçüde değiştirmesi, pandeminin sebep olduğu ölüm olayları ve sosyal izolasyonun gerekliliği konusunda medya iletişim araçları vasıtasıyla yapılan yayınları her gün takip etmeleri, psiko-sosyal açıdan onları çok etkilediği düşünülmektedir. Dolayısıyla sosyal sonuçları açısından Covid-19 pandemisinin benzeri olan durumlar arandığında, depresyon, sel ve savaş halleri gibi ortak noktalarının “olağanüstülük” olduğu olaylar görülmektedir. Bu da konuyu ele alırken olağanüstü şartlarda cami merkezli dini hayat çerçevesinde değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Şu ana kadar, olağanüstü durumların dinle ilişkisi çerçevesinde yapılan çalışmalara baktığımızda, Türkiye’de birkaç defa tecrübesi yaşanan depremlerle ilgili çalışmaları görmek mümkündür.⁴ Savaş, terör ve göç olgularının dini tezahürleriyle ilgili çalışmalar, olağanüstülük bağlamında değerlendirilebilir. Araştırma konumuzla bu tür çalışmalar arasındaki ortak nokta, olağanüstü durumların dini hayat üzerindeki tezahürünün sorgulanmasıdır. Yapılan araştırmalarda örneğin, olağanüstü durumlar denilince savaşlar, depremler, sel baskınları, çığ düşmesi, bina ve tesis yangınları, radyasyon ve benzeri afetlerin⁵ düşünülmesi, tecrübe edilenlerden yola çıkarak tanımlama yapılması anlamına gelir. Yaşanan Covid-19 pandemisi de bir olağanüstü durum olarak kayıtlar-

4 Bkz: Deprem ve din ilişkisiyle ilgili yazılmış bilimsel makalelerden bazıları şunlardır; Naci Kula, “İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 2, 2006., Halil İbrahim bulut, “Adapazarı Depremi Bağlamında Din Deprem İlişkisi”, Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu, İstanbul, 2008., Naci Kula, “Deprem ve Dini Başa Çıkma”, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, 2002., Cüneyd Aydın, “Kader İnancının Savunma Mekanizması Ve Dini Başa Çıkma Kavramları Açısından Değerlendirilmesi”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı: 1, 2019., Hidayet Aydar, “Bazı Kur’an Ayetlerinin Işığında Kocaeli Depremine Bakış”, Kur’an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi, 1999., Mehmet Zeki Aydın, “Türkiye’de Deprem Zararlarının Çok Olması İle Kader İnancı Arasındaki İlişki”, Diyanet İlmi Dergi, Sayı: 3, 1997., Ejder Okumuş, “Tabii Afetler, Din ve Toplum -Marmara Depremi Örneği-”, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, 2002., Naci Kula, “Deprem Ve Kıyamet Benzetmesi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi”, Sayı: 9, Yıl: 2000.,

5 Yaşar Yaprak, “Olağanüstü Hallerde Din Görevlilerinin Fonksiyonu”, *Olağanüstü Hallerde Din Hizmetleri*, ed. Altan Çap (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 56.

ra geçecek ve bu yönde bir literatür gelişmesi olacaktır. Pandemi sürecinin hemen başlarında İslam dininin salgın hastalıklara bakışı konusunda, toplumsal bilgilenme ihtiyacını ve beklentileri karşılamak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) da bir kitap yayınladı.⁶ Bunların yanı sıra Covid-19 pandemisinden ve olağanüstü hallerden bağımsız olarak, Türk toplumunun önemli bir kurumsal yapısı olan cami olgusu çerçevesinde, cami, cemaat ve din görevlileri ile ilgili yapılmış birçok çalışma vardır. Araştırmamız içerisinde imkân ölçüsünde bu çalışmalara atıfta bulunulmuştur. Ele alınan konunun spesifik özelliği itibarıyla, yeni çalışmalara teşvik edici olması beklenmektedir.

1. Yöntem

1. 1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, kuramsal olarak yorumlayıcı sosyal bilim anlayışıyla ve bu yaklaşımın tasarım biçimi olan nitel araştırma modeliyle yapılmıştır. Sosyal bilimin amacı, toplumsal gerçekliği kendi sosyal bağlamında anlamaktır. İnsanın öznel iradesinin eseri olan kendi deneyimi büyük çeşitliliğe sahiptir.⁷ Çalışmada nitel araştırmanın bir deseni olarak; bilincin kendine görüneni bir takım işlemlere tabi tutarak kendince yeniden görmesi ve gördüğünü yine bir takım yorumlama işlemlerine tabi tutarak anlamasına dayanan fenomenolojiden⁸ yararlanılmıştır. Temel düşüncesi, bir olayın veya az sayıda olayın uygun gelebilecek bir yöntemle ayrıntılı bir biçimde incelenmesi olan 'örnek olay çalışmalarında', bir süreç, sıra dışı bir durum, bir grup veya bir topluluk araştırma konusu olabilmektedir.⁹ Bu çalışmada da dünya genelinde etkili olan Covid- 19 salgını sürecine bağlı olarak, ülkemizde de yakından etkilenen camiler, cami cemaati ve din görevlileri arasındaki ilişkiler nitel araştırma yaklaşımıyla araştırılmıştır.

6 Hasan Öztürk, *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020)

7 W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemler*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2014) 1 /131, 141.

8 S. Nilgün Sofuoğlu, *Alfred Schutz'un Fenomenolojik Sosyolojisi ve Din sosyolojisine Uygulanabilirliği*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 9.

9 Keith F Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Dursun Bayrak (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005), 145.

1. 2. Örneklem

Nitel araştırmaların saha çalışmalarında, sayıdan ziyade niteliksel özellikleri dikkate alınarak belirlenen bir örneklemle yüz yüze ve derinlemesine görüşmeler yapmak, veri elde edilmesinde uygulanan önemli bir tekniktir. Araştırmacı, temsil edici bir örneklemeden çok, rastlantısal olmayan, araştırma probleminin temel öğeleri hakkında fikir sahibi, olgu ile ilgili deneyimi olan ve yaşantılarından konunun öğeleri hakkında bilgi oluşturulabilecek kişilerin örnekleme dâhil olmasını amaçlar.¹⁰ Bu çerçevede sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan Ankara/Yenimahalle ilçesinin oluşturduğu demografik yapıyı temsil edebilecek şekilde oluşturduğumuz bölgelerden seçilen yedi camiden on iki din görevlisi ile yüz yüze mülakatlar yapıldı. Görüşmelerde camilerde pandemi tedbirlerinin alındığı Mart 2020'nin ikinci haftasından Haziran 2020'nin ikinci haftasına kadar cami cemaatinin tutum ve davranışları tespit edilmeye çalışıldı. Din görevlileri, görevleri gereği camiyle en çok ilgilenen, oranın deneyimini yaşayan, camiye gelen cemaatle muhatap olan, kısaca camiyle ilgili her türlü durumun içinde yer alan kişiler oldukları için, örneklem grubu için en uygun seçim olmuştur. Araştırma Ankara / Yenimahalle ilçesiyle sınırlı olacak şekilde yapılmıştır.

1. 3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Bir veri toplama tekniği olarak yapılan derinlemesine görüşmelerde, önceden hazırlanan yarı yapılandırılmış ve açık uçlu sorular,¹¹ yaklaşık kırk beş dakika süren görüşmelerde katılımcılara yöneltilmiş ve ses kayıt cihazlarıyla kayıt altına alınmıştır. Amaçlı sohbet şeklinde sürdürülmesi gereken bu tür görüşmelerde, katılımcının kendini rahat bir şekilde ifade etmesi, üzerinde baskıyı hissetmemesi, kendisini sınırlandırmaksızın sözel betimlemelerini dile getirebilmesi önemlidir.¹² Görüşmelerde bu temel ilkelere uyulmaya çalışıldığı gibi, konudan sapmamak için daha önce hazırlanmış yarı yapılandırılmış açık

10 Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2005), 95, 96.

11 Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 71.

12 Kazım Özdamar vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999), 177-179.

uçlu soruların dışına çıkılmamaya özen gösterilmiştir. Her bir camiden mülakat yapılan katılımcılar için K1, K2,.. şeklinde kodlanarak görüşleri aktarıldı. Ancak çift görevlisi olan camilerde, aynı caminin iki görevlisi (İmam-Hatip ve Müezzin Kayyım) K1A ve K1B şeklinde kodlandı.

Çalışmanın birincil derecede verileri, sahada yapılan görüşme kayıtları ve alınan notlardır. İkincil kaynaklar, araştırmanın amacı doğrultusunda yapılan literatür taraması ve konunun güncelliğine bağlı olarak medyaya yansıyan bilgilerdir. Nitel verilerin analizinde ham veriler kavramsal kategorilere ayrılır ve benzer temalar kodlanarak kümelendirilir.¹³ Bu çerçevede görüşme ses kayıtlarının çözümlenmesi yapıldıktan sonra veriler betimsel analize tabi tutularak kategorileştirildi ve benzerliklerine göre gruplandırıldı. Araştırma rapor halinde betimlenerek tamamlandı.

2. Bulgular ve Yorumlar

2. 1. Camilerde Tedbir Amaçlı Uygulanan Kısıtlamaları İlk Duyduğunda Cami Cemaatinin Tepkisi

Tüm ülkeleri etkileyen Covid-19 pandemisi Türkiye’de de etkisini göstermeye başlayınca, bütün kurum ve kuruluşlar yapısal durumlarına göre salgına karşı önlemler aldığı gibi, sosyal yoğunluğun en fazla olduğu camilerde Diyanet İşleri Başkanlığı da bir dizi tedbirlere başvurdu. Camilerde topluca geçirilecek sürenin kısa tutulması, namazın sünnetlerinin evde kılınması, musafaha, kucaklaşma ve tokalaşmaya salgın geçinceye kadar ara verilmesi¹⁴ gibi uygulamalarla başlayan tedbirler, cuma namazı ve camilerde cemaatle namaz kılınmasına ara verilmesiyle,¹⁵ özellikle camiye sürekli gelen cami cemaati için, gündelik hayatlarının ayrılmaz bir parçası olan camiye devamlılık ke-sintiye uğramış oldu. Her ne kadar Müslümanlar bütün yeryüzünü temiz ve mescit olarak biliyor ve temiz olmak şartıyla istenilen her yerde namaz kılınabileceğine inanıyorsa da,¹⁶ camiye devamlı gitme alışkanlığını kazanan biri

13 Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemler*, 2/663, 664.

14 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “TR/Kurumsal” (Erişim 18 Nisan 2020).

15 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “TR/Kurumsal” (Erişim 20 Nisan 2020).

16 “Mescit ve Camiler”, *Hadislerle İslam*, ed. M. Emin Özavşar, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 2/287.

için, camiden soyutlanmış veya camiye gitmenin sınırlandırıldığı bir dindarlık; eksiklik, tehditlere açık ve bazı durumlarda psikolojik açıdan katlanılması zor bir durum olabilmektedir.¹⁷ Müslümanların tarihinde, yoğun bir şekilde yağmur yağması dolayısıyla namazların evde kılındığı ve camide toplanılamamasından dolayı cemaatin gösterdiği sınırlı tepki tecrübeleri vardır.¹⁸ Ancak şimdi küresel bir pandemi sebebiyle, beklenmedik bir şekilde belirsiz bir süre camilerde cemaatle ibadete ara verilmesi, cami cemaatinin yaşamlarında ilk defa tecrübe ettiği bir olgu olmuştur. Olay karşısında ilk tepkileri din görevlilerinin anlatımıyla şu şekilde oldu:

K4-İlk başlarda insan yapısı gereği kabullenmek zor olsa da sonra kabullenildi. Camilerdeki tedbirler duyurulduğunda bizim burada gördüğüm, yarı yarıya kabullendiler. Ama daha sonra herkes alıştı.

K2-İlk emir geldiğinde ikinci namazı idi. İkinci namazını cemaatle kılmayacaksınız dediler. Cemaatin haberi yoktu. Ben söylediğimde herkes inanmak istemiyor. “Hocam camide ne olacak, biz hastalık mı görmedik? Ne olacak? Biz temizliğimizi yapıyoruz abdestimiz alıyoruz.” dediler. Akşam geldiler. Almıyoruz deyince bu sefer boyunlarını büktüler gittiler. Hiç kimse bir şey demedi. İkna oldular.

K1A-Pazartesi günüydü galiba ben ikinci namazından önce öğrendim. İkinci namazında -tabi cemaatimizin çoğunun bilgisi yoktu- ben namazı kıldırımdım onlara söyledim. Cemaatimiz ondan sonra dağıldı. Akşam yine sayı az olmakla birlikte cemaatimiz oldu. Çünkü cemaatten haberi olmayanlar vardı onlara da söyledim. Ondandan sonra gelen de olmadı.

K6A-Bizim burada genelde memur emeklileri oturuyor. Böyle güngörmüş insanlar. Devletin aldığı kararlar konusunda duyarlılığı olan insanlar.

K7-Bizim cemaatimiz genelde devlet memurları olduğu için çok fazla yorum almadık. Genel olarak da kurallara uyuldu.

K8A - Burası sanayi bölgesi olduğu için burada ben bir olumsuzluk görmedim. Genelde mahalle gibi olmuyor burası. Genel itibarıyla burada daha uyumlu insanlar var. Devletin ve Diyanetin almış olduğu kurallara tam uydular. Bir sıkıntı yaşamadık. Biz ne dediysek uydular.

17 Vejdi Bilgin, “Dini Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenme Caminin Yeri ve Önemi”, *Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008), 206.

18 Öztürk, *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*, 44.

Beklenmedik durum karşısında cami cemaati şaşkınlıklarını kısmen göstermiş olsalar da kabullenmede zorlanmadıkları görülmektedir. Özellikle katılımcıların, cami cemaatinin uyumu konusunda sosyo-kültürel farklılıklarına dikkat çekerek dile getirmesi, kent ve geleneksel dindarlık davranışları arasındaki farkları ortaya koymaktadır.¹⁹ Memur ve memur emeklisi olanlar durumu daha soğukkanlı karşılarken, kırsal kesimden gelenlerin daha tepkisel davrandıkları görülmektedir. Her ne kadar katılımcıların tamamı bir ilçede ve mekânsal açıdan birbirine yakın yerlerde olsa da kent ve kentsel bürokratik kültür tecrübesini yaşayanlar, geleneksel kültürü sürdürenlerden farklı tepkiler verdikleri görülmektedir.

2. 2. Salgınla İlgili Medya Aracılığıyla Yapılan Resmî Açıklamaların ve Uzman Görüşlerinin Cami Cemaati Üzerindeki Etkisi

Daha önce ülkemizde yaşanan deprem, sel ve benzeri afet ve olağanüstü durumlarda bu acıyı yaşayan insanların sahada resmi görevlilerin ve din görevlilerinin söylediklerini dikkatli bir şekilde dinledikleri ve duyarlılık gösterdikleri, söylenenlerin hafızalarında geniş yankı uyandırdığı bilinmektedir.²⁰ Bu salgın sürecinde de cami cemaatinin, camiyle ilgili tutum ve davranışlarında sosyal realiteden kopuk olmadığı gözlemlenmiştir. Camilerin aynı zamanda bir kültür merkezi olarak sosyal dayanışmayı ve birlikteliği sağlayan bir devlet müessesesi olma vasfı²¹ Öne çıkmıştır. Daha önceki olağanüstü durumlarda afetzedelerin cami merkezli hizmetlerle ilgili alınan kararlara uyum gösterme ve dayanışma içerisinde sorunlarla baş etme konusunda birebir iletişim halinde oldukları görevlilerin bilgi ve yönlendirmelerine uyumları tecrübe edilirken, bu salgın sürecinde farklı bir durum olarak, ilk önce en yetkili kişilerin medya aracılığıyla yaptıkları açıklamalarla haberdar olmalarıyla, buna ne ölçüde uyum sağladıkları test edilmiştir. Görüştüğümüz din görevlileri

19 Nevin Meriç, *Değişen Kentte Dini Hayat* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005), 227.

20 Yaprak, "Olağanüstü Hallerde Din Görevlilerinin Fonksiyonu", 59.

21 Ahmet Onay, "Cami Eksenli Din Hizmetleri", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/258. /Abdullah Kahraman, "Cami İklimini Solumak ve Cemaate Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yasağın Gerekeçesi", *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, ed. Şadettin Göksu (İstanbul: Pelikan Basım, 2012), 33.

değerlendirmelerinde, özellikle cami cemaatinin bu durumla ilgili tutum ve davranışlarına dikkat çekmişlerdir:

K4 - Devlet büyüklerimiz, Diyanet İşleri Başkanlığımız bir konuyu önceden açıkladıklarında biz sahada sıkıntı yaşamıyoruz. Ama ben bir şey öğrendim, bir sorun varsa bu şekilde çözüldüğünde tepkileri olmuyor. Tedbirlere de uyuyorlar. Hatta müftülükten resmi yolla gelen bazı konular, vatandaşın önceden haberi olmadığı için izah etmekte zorlanıyoruz. Ama medyadan kendi kulakları ile resmi bir açıklama duyduklarında bunu daha kolay kabulleniyorlar. Aksi takdirde söylediklerimiz sanki kendimiz bunu ortaya atmışız gibi algılanabiliyor. İzah etmekte zorlanıyoruz.

K5B - Ben şahsen halka izah etmekte zorlanmadım. Bir de medyada bu salgın konusu üzerinde çok durulduğu için. Bir de bu yasak Diyanet'in koyduğu bir yasak değil, devletin koyduğu bir yasak olduğu için anlatmakta zorlanmadık. Yani gelen emri biz girişe astığımızda izahat da yapmamıza çok gerek kalmadı. Çok rahat oldu.

K5A - Hocamın da dediği gibi devlet büyüklerinin açıklaması, Sağlık Bakanlığının açıklaması, Diyanet İşleri Başkanlığının açıklaması olayı toptan çözmüş oluyor. Sahadaki görevliler olarak bizler de bundan dolayı zorluk yaşamadık.

K3 - Her gün medyada çokça yayınlar yapıldı. Sağlık bakanlığı açıklamalar yaptı. Dünyadan görüntüler yayınlandı. İnsanların nasıl nefes alamadan can verdiğini gördüler. İnsanlar çok korktular. Bütün bunlar toplum üzerinde çok etkili oldu.

K7 - Alınan kararları açıklamada hiç zorlanmadım. Çünkü artık insanlar eskisi gibi değil. Televizyondan medyadan çok yakinen bu konuyu takip ettikleri için, belki bizden önce, yani daha genelge gelmeden önce bu durumdan haberdar olmuşlardı.

Katılımcı din görevlileri, camii cemaatinin alınan tedbirleri kabullenmede ve bunlara uyum göstermede, medya aracılığıyla yapılan resmî açıklamaların ve uzman kabul edilen kişilerin açıklamalarının etkili olduğunu ifade ediyorlar. Vatandaşların yeni tedbirlere ve kurallara uygun davranışlar sergilemelerinin önemine ve gerekliliğine dair kendilerinden önce yetkililerin medya aracılığıyla açıklamada bulunmalarıyla, kendilerinin cami cemaatine yüz yüze anlatma aşamasında "izah etmekte zorlanmadıklarını" söylüyorlar. Buna göre cami cemaati, din görevlilerinin uyarı ve telkinlerini kabul etmekle birlikte,

devletin en yetkili resmi görevlilerinin medya aracılığıyla yaptığı açıklamaları öncelikli olarak dikkate aldıklarını göstermektedir.

2. 3. Salgın Sürecinde Camiden Uzak Kalmanın Cemaatte Oluşturduğu Etki ve Yansımaları

Cami Müslüman için; müminlerin inşa ettiği, yüzünü Allah'a çevirdiği, sadece Allah'a ibadet edildiği, Allah'ın adının anıldığı yer anlamına gelir.²² Aslında mekân olarak caminin diğer yerlerden farkı yok. Ancak o mekânın cami olarak inşa edilmesiyle sıradan bir mekân olmaktan çıkmış, dinin yüceltiği ve diğer alanlarla türdeş olmayan bir mekân haline gelmiş olur.²³ Cami, soyut ile somut arasında gidiş-geliş yaşanan bir kutsal mekân anlamını kazanır.²⁴ Bunun yanı sıra cami, Müslümanlar için toplumsal hayatın merkezidir. İslam kültüründe bir şehir inşa edildiğinde o şehrin en müstesna yeri camiler olur. Bir yer fethedildiğinde ilk düşünülen şey merkezi bir yere cami kazandırmaktır.²⁵ Sonra Müslümanlar da çevrelerini bu inanç üzere şekillendirerek şehri genişletme yoluna gitmişlerdir.²⁶ Gündelik hayatın seyri onun etrafında şekillenir. Manevi kültürün dışa yansımaları olarak camilerimizin çoğunun geleneksel mimarıyla yapılmış olması,²⁷ ya da mahalle camisinin on yıllarca orada var olması, onun çevresinde yaşayan bireylerin, geçmişleriyle manevi bir iletişim bağı kurmalarına aracı olur.

Salgın sürecinde, ibadet öncesi ibadet mekânları ile bütünleşmenin verdiği hazdan mahrum kalındı. Önce güzel bir şekilde abdest alınmasıyla

22 *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 2006), et-Tevbe 9/18, el-A'râf 7/29, el-Cin 72/18, el-Hac 22/40.

23 Ömer Faruk Yavuz, "Kur'an'da Kutsal Mekân Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri", *Milel ve Nihal Dergisi* 3/(1-2) (2005-6), 51.

24 Ahmet Nedim Serinsu - Hüseyin İ Taşkiran, "Kur'anî İfadelerin Mekânda Görsel Kullanımı", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/(1997), 18.

25 Mustafa Çağrırcı, "Camiler ve Din Görevlileri", *Din ve Hayat Dergisi* 3 (2009), 5.

26 Hayati Tetik, "Caminin Toplumu Birleştirmedeki Fonksiyonu", *Din ve Hayat Dergisi* (Ekim 2013), 39.

27 Ali Fidan, "Dinselliğin Mekânına Dönüş: Postmodern Dönemde Cami Mimarisi ve Toplum", *Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu*, (Giresun: Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, 2016), 207.

başlayan, sonra caminin avlusuna adım atma, son cemaat yerinden geçip, ana kapıdan caminin içine girip bütün benliği ile camiyle buluşma ve cemaatle beraber namaz kılma²⁸ gibi manevi coşkudan mahrum kalındı. Camiden ayrı kalma ile ilgili katılımcılar kendi duygularını ve cemaat ile ilgili gözlemlediklerini şöyle anlattılar:

K7-Şu oldu: Camiye gelememekten arkadaşlarını görememekten dolayı üzülen yaşlı cemaatimiz oldu. Cemaatimizin çoğu yaşlı zaten. Böyle birebir telefonla arayıp görüştüğümüz cemaatimizden büyüklerimizden böyle şeyler aldık.

K1B-Bir iki gün içerisinde hastalığın bulaşıcılığı öğrenildiğinde insanlar için ciddiyetini fark ettiler. Kabullendiler fakat kapatılmasından dolayı hüznü vardı. Caminin açılmasıyla insanlar mutlu oldu.

K1A-Hani bir Hakkı abimiz vardı ya (yanındaki görevli arkadaşına soruyor) şöyle dedi; Acaba rabbimiz bizi buradan kovdu mu? Biz bir suç mu işledik? Bizi cemaatten uzaklaştırdı. Elhamdülillah buna tekrar kavuştuk falan dedi.

K2-Medyada gördükten sonra, bir de geliyorlar mesela içeri giremeyince ağlayıp giden oldu. Yaşlılar geliyor “Hocam ne zaman başlayacağız. Ne zaman olacak. Ne olacak.” Baktılar ki birkaç sefer camiye açıyoruz, cemaat yok, bu sefer ikna oldular.

K6B-Camiye ara verildiği için ağlayanlar oldu. Hüzünlenenler oldu. “Biz ne suç işledik de böyle imtihandan geçiyoruz” diyenler oldu. Öyle sohbetler ettik cami önünde. “Kendimize çeki düzen vermemiz gerekir.” diyenler oldu. En çok cuma namazına katılmanın güzelliğinden mahrum oldukları için üzülenler oldu. Tabi, caminin kıymeti daha iyi anlaşıldı. Ama ne kadar devam eder bilmiyorum. “Allah’ım bizi tekrar camiye kabul ettin.” diye sesli sesli dua edenler oldu. İşin doğrusu aynı hisleri biz de yaşadık. İlk gün namaz olmayınca hocama söyledim. (Sesi düğümliyor.) Kolay değil. Ama biz ikimiz, cemaat olmasa da namazlarımızı en azından ikimiz cemaatle kıldık.

K5A-Camide ilk cuma namazı kıldığımızda her şeyden önce cemaat çok mutluydu sevinçliydi. Cemaat biraz azdı, bence bunun sebebi de televizyonlarda medyada bunun fazla duyurulmamasıydı. Duyurulsa daha fazla olurdu. Daha hala bizi arayan oluyor. “Hocam bu cuma namaz kılınacak mı?” diye. Ama git gide cemaatimiz artıyor.

K8A-Tabi cemaatle namaz kılmaya ara verilmesi hepimizi üzdü. İlk cumada ağlayanlar oldu. Camiden uzak kalmak birçok Müslüman’a ağır oldu. Bana da ağır geldi. Ama sağlık için buna katlanıldı.

28 Kahraman, “Cami İklimini Solumak ve Cemaate Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yasağın Gereçesi”, 38.

K6A-Camiler ilk açıldığında gelip ağlayanlar oldu. Ben de buna şahit oldum. Tabii çok mutlu oldular. Tabii etkisi devam ederse bence çok iyi olur.

K4-Cemaate gelememek özellikle yaşlılarımızı çok üzdü. Hüsrana uğradılar. Ama o sokağa çıkma yasağıyla birlikte artık o duygularını da yendiler. Kabullenmek zorunda kaldılar yani. Yoksa dışarıda gezmek durumunda kalsalardı bence çok daha fazla sıkıntı çekme ihtimali vardı. Telefonla arayıp: “Hocam ne zaman namazları cemaatle kılacağız.” “Hocam ne zaman cuma namazı kılacağız.” diye soranlar oldu. Ben de cemaati rahatlatmak adına onları aradım. Teskin etmeye çalıştım.

Salgın döneminde cami cemaatinin yaşadığı en açık fiili durum, camiden bir süre uzak kalmalarıdır. Katılımcı din görevlileri, cami cemaatinin salgın sebebiyle camiden uzak kaldıkları bu süreçte tutum ve davranışlarında gözlemledikleri en belirgin hususun, cemaatin camiye duyduğu özlem olduğunu ifade etmişlerdir. Bu özelemlerini ve duygusal kırılmalarını hem kendi aralarında hem de din görevlileriyle paylaşmışlardır. Yaşadıkları mahrumiyetle, camiye rahat gidebildikleri zamanların ne kadar değerli olduğunu fark ettikleri sözlerinden anlaşılmaktadır. Gündelik yaşamında hayatının merkezinde yer alan camiden ayrı bırakılmak bir Müslüman için sarsıcı olabilir. Her zaman gitmese de oraya istediği zaman gidebileceğini düşünmek cami cemaatine huzur verir. Zira kutsal yerler, inanan insanın hayatına yön veren ve anlam kazandıran yerlerdir. Kutsallık duygusu, başka bir yerde duyduğundan daha derin bir şekilde mabette hissedilir.²⁹ Kutsal mekânlardan uzun süreli ayrılık; kavuşma arzusunu, özlem ve hasret duygularını tetikler. Uzak bölgelerde yaşayan Müslümanlar benzer duyguları Kâbe için asırlar boyu yazdıkları şiirler ve ilahilerle³⁰ dile getirerek günümüze büyük bir kültürel miras bırakmışlardır. İlahi olanla bütünleşme ve günahlardan arınma amacıyla kutsal mekânlara gitme ve orada yaratıcı ile haberleşme inanlar için her zaman güçlü ve devamlılık arz eden bir idealdir.³¹

29 Ali Erbaş, “İslam Dışı Dinlerde Hac”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 98.

30 Fatma Çakmak, *Dinsel Bir İtibar Göstergesi Olarak Hacı'lık*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 18.

31 Çakmak, *Dinsel Bir İtibar Göstergesi Olarak Hacı'lık*, 47.

2. 4. Cami Cemaatine Göre Camide Namaz Kılmak Dini Bir Zorunluluk Mu? Yoksa Zorunlu Olmayan Manevi Doyum Arayışı Mı?

Cami cemaatinin mücbir sebepten dolayı camiden uzak kalmalarının onlar açısından katlanıla bilirliği, büyük oranda camide namaz kılmanın dini bir zorunluluk olarak görüp görmedikleri ile ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Zira camiye gelmenin dini bir zorunluluk olduğunu düşünenler için, sadece manevi doyum için geldiklerini ifade edenlere oranla camiden uzak kalmanın daha zor katlanabilir olduğu düşünülmektedir.

İbadet yerleri olan camilerin yönetiminden sorumlu Diyanet İşleri Başkanlığının,³² camilerde ibadet ile ilgili uygulamalarda dini açıdan bağlayıcı olan kararların alındığı en üst dini kurulu olan Din İşleri Yüksek Kurulu, 18.03.2020 tarihinde pandemi sürecinde camilerde ibadet konusunda bir karar aldı; Kararda, İslam'ın temel ilkelerinden olan dinin korunmasının, yine İslam'ın öncelikli korumayı hedeflediği ilkelerden olan canın (insanın) korunmasına (Zaruratı Diniyye'ye)³³ bağlı olması ve İslam dinin, "Daha büyük zararı önlemek için küçük zarar tahammül edilir" ilkesinden hareketle, sağlık otoritelerinin görüşü dikkate alınarak camilerde cuma namazı ve cemaatle namaz kılınmasına ara verilmesinin uygun olacağı³⁴ hususlarına yer verildi. Bu karara istinaden camilerde uygulanan fiili durum cemaatin camiden uzak kalmasına sebep oldu. Dinin temel kaynakları ve usulünü esas alarak benzer kararlar birçok İslam ülkelerinde alındı. Bu teknik bilgileri camii cemaatinin ne kadar bileceği ayrı bir değerlendirme konusu olmakla birlikte, camiye gelmenin dini bir zorunluluk olarak algılanıp algılanmadığı konusunda araştırma bölgemizde şunlar tespit edildi:

K6A - Camiye devamlılık konusunda cemaat açısından fikhî, yani kurala dayalı bir zorunluluk olarak devam etmekten ziyade, duygusal olarak camiye

32 İsmail Derin, *Denetim ve Soruşturma Rehberi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000), 243.

33 Mahmut Çınar, "Zaruratı Diniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/138. (Ankara: Ankara: TDV Yayınları, 2013), 138.

34 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Din İşleri Yüksek Kurulu" (Erişim 6 Mayıs 2020).

devam etmenin daha baskın olduğunu düşünüyorum. Camisiz yapamama. Camide huzur bulma, mutlu olma.

K6B - Yarı yarıya gibi geliyor bana. Bazıları camiye gitmem zorunlu değilse evimde kılarım diyor. Bazıları da evde kılmak mümkün olsa bile camiye gelmek istiyor. Ama camiye gelmeyi yüzde doksan arzu ediyor.

K5A - Fikhî bir zorunluluktan ziyade camide namaz kılmayı, cemaat olmayı daha çok düşündükleri için cemaatimiz camiye geliyorlar. Yani cami atmosferinde namaz kılmak istiyorlar. Hatta salgın sürecinde bile yaşlı olan insanlarımız tek başına kılsa bile camiye gelenler oldu. Camide namazlarını kıldılar.

K7 - Camide namaz kılmak istenmesi, hem daha huzurlu, ortam açısından daha güzel olduğu için gelenler olduğu gibi, cemaatle kılmanın sevabı bilindiği için de geliyorlar. Bir başka gerekçe de olabilir. Arkadaşlarıyla görüşme, sosyalleşme, bir ortamda bulunma, görme, görüşme, konuşma ihtiyacının da camiye gelmede etkili olduğunu düşünüyorum. Öyle görüyorum.

K8A - İstek olarak şunu söylediler. “Hocam biz burada cemaat olsak olmaz mı?” diye soranlar oldu. Biz de bu süreci söyledik bunun bir vebal olduğunu izah ettik kabullendiler. Bu istekleri de alışkanlıktan gelen bir şey. Bazıları cemaatle namaz konusunda hassas iki kişi de olsak beraber kılalım diyor. Kafasında cemaatten ayrı tek başına namaz kılmak vicdanen el vermiyor. Evinde bile kılariken çocuklarıyla cemaat olup namazı beraber kılıyorlar. Bunlar sıradan vatandaş. Gerçekten ben onlara imreniyorum bu hassasiyetleri için. İşte bu düşüncede olan insanlar muhaliflik olsun diye değil iyi niyetinden ısrarla cemaatle beraber kılmak istiyorlar.

K2 - Ben normalde hatimle teravih namazını kıldırırdım. Bu sene böyle olunca bana çok koydu ağladım. Cemaatimiz kalabalık oluyordu.

K8B - Mesela en büyük sorgulamaları cuma namazı konusunda oldu. “Hocam ben hayatımda hiç cuma kaçırmadım. Şimdi ne olacak?” Mesela “Hocam ben üç cumayı kaçırdım. Benim nikâhım bozuldu mu?” diye soranlar oldu.

K1A - İlk cuma namazını kılacağımız belli olduktan sonra biri beni aradı. Hocam gelmesem olur mu? Dinen vebal altında kalır mıyım? diye sordu. Bu şartlar altında farziet oluştu mu? diye sordu.

K5B - Cuma konusunda endişeli olanlar üç cuma kılmasak ne olur? diye düşündüler. Yani inanç açısından bir sıkıntı olur mu? Cumanın kılınmasını bir zorunluluk olarak düşündüler. Genel itiraz buydu. Üç cuma gelmesek nasıl olacak bu iş.

Verilen cevaplardan anlaşıldığına göre; cemaatin büyük çoğunluğu için camiye gelmede, dini zorunluluktan ziyade cemaat olmanın verdiği huzur ve

mutluluk arayışıyla alışkanlığın daha belirleyici olduğu görülmektedir. Bu şekilde düşünenler için camiden uzak kalmanın daha katlanılabilir olduğu ifadelerle yansımıştır. Bunun yanı sıra cemaatin önemli bir kısmının da İslam dininde fikhî açıdan namaz için cemaat olma ve camiye gelmenin mutlak olarak emredildiğine inandığı ve bu inançla cami müdavimi olduğu ifade edilmiştir. Cemaatin bu yaklaşımı K8A, K8B, K1A ve K5B'nin görüşlerine yansımıştır. Bu şekilde düşünenler için camiden uzak kalmanın daha zor kabullenebilir ve katlanılabilir olduğu anlaşılmaktadır.

2. 5. Camilerde Münferit Olarak Namaz Kılındığı Dönemde Namaz İçin Camiye Gelme Eğilimi

Din İşleri Yüksek Kurulu'nun camilerde cuma namazı ve cemaatle namaz kılınmasına ara verildiğine yönelik kararında, namaz vakitleri de dahil herhangi bir vakitte bireysel olarak camiye gelip münferit namaz kılınmasına yönelik bir sınırlama getirilmemişti.³⁵ Cemaatle namaz kılma imkânı olmasa da bireysel olarak camiye gelip namaz kılma ve cami ortamının manevi atmosferinde bulunma ile ilgili eğilimler, camiye cemaat olma halinden arınmış bireysel ilgiyi ifade ettiği düşünülmektedir. Caminin sosyal ortamının çekiciliğinden bağımsız olarak, sadece kul ile Allah arasında bağ kurmanın mekânı olarak ne ölçüde rağbet edildiğinin anlaşılmasında bir ölçü olabileceği düşünülmektedir.

Cami olgusunun İslam dininin temel kaynaklarında karşılığı 'mescit'tir. Kur'an ve hadislerde cami, mescit diye geçer.³⁶ Esasen Mescit 'secde edilen yer' olarak, bireysel bir yere ve davranışa işaret eder. Yeryüzünün tamamı temiz olmak kaydıyla bu özelliğe sahiptir. Bir yerin cami olmasıyla, secde edilen yerin bireyselliğini aşarak ve herkes için diğer mekanlardan ayrı bir anlam kazanmış olur.³⁷ Artık diğer mekânlardan farklı olarak ilahi olanın tecelli ettiği bir mekândır orası.³⁸ Bu inanç ve düşünce bütün Müslüman'lar için ortaktır. Mülakat

35 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Din İşleri Yüksek Kurulu" (Erişim 6 Mayıs 2020).

36 et-Tevbe 9/18.

37 Zühre Sözeri, "İbadet Mekânına Yolculuk ve Cennet Metaforunun Cami Tasarımına Etkisi", 1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 196-199.

38 İbrahim Hakkı Kaynak, "Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı", *SUTAD* 39 (2016), 452.

yaptığımız din görevlileri, tek başına namaz kılmak için bile olsa, insanların bu süreçte camiye gelme eğilimi konusunda gözlemlediklerini şöyle ifade ettiler:

K5A - Cami atmosferinde namaz kılmak istiyorlar. Hatta salgın sürecinde bile, yaşlı olan insanlarımız tek başına kılsa bile camiye gelenler oldu. Camide namazlarını kıldılar.

K5B - Vakit namazlarına gelen cemaatimiz, genelde huzur bulunduğu için alışkanlık olarak camiye geliyor ve ayrılmıyor.

K4 - Sokağa çıkma yasağı dışında camimiz boş kalmadı. Üç-beş kişi gelip tek başına kıldılar. Evinde kılanlar da oldu.

K5A - Camimiz hep açıldı. Camiye münferit namaz kılmak için birkaç kişi gelirdi. Ancak özellikle sahada işi olan vatandaşlar, namaz vakitlerinde denk geldiklerinde gelip kıyorlardı.

K6B - Münferit namaz kılınacak denildiğinde beş-altı kişi gelir namazını tek başına kılardı.

K2 - Tek başına namaz kılındığında bazen bir, bazen dört kişi gelirdi. Abdest yerleri kapandıktan sonra pek gelen olmadı. Dışarıdan gelenler oldu. Namaz vaktine denk geldiğinde namaz kılıp gidiyorlardı.

K7 - Münferit olarak namaz kılındığı dönemde karşı tarafta devlet dairesi var. Oradan birkaç memur vakit namazlarında tek başına namaz kılmaya geldi.

K8A - Burası sanayi olduğu için vakit içerisinde gelip namazını tek başlarına kılıp gidenler oldu. Bende bir köşede namazımı tek başıma kıldım.

Görüşüğümüz din görevlilerinin gözlemlerine göre: pandemi sürecinde tek başına da olsa imkân ölçüsünde insanlar camiye gelip o ortamda namazlarını kılmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. İnsanların camiye rağbet etmesinde caminin sosyal bir mekân olmasının çekiciliği önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Münferit namaz kılmak için camiye gelmeler ise, sosyal mekân olmanın çekiciliğinden bağımsız olarak sırf ibadet etmek için de olsa camiye bireysel ilgilerin olduğunu göstermektedir. İnanan bir birey, camiye yönelmesi ve dış kapıdan başlayarak caminin içine kadar girmesi ile adeta caminin kendisini çepeçevre kuşattığını hisseder. Caminin en belirgin özelliği; kuşatmak, içermek ve dönüştürmektir. Orada bulunan biri, dışarıdaki benliğinden bir süreliğine de olsa sıyrılmış olur.³⁹ Dolayısıyla burada, bir Müslü-

39 Ahmet Murat Özel, "Cami; Kutsalın Kabarışı", *İslam ve Sanat, Tartışmalı İlimi Toplantı*, (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), 2014), 568.

manın işyerinde veya evinde bireysel olarak kılabilceği namazı, yine münferit de olsa manevi doyum için camide kılmayı tercih ettiği görülmektedir.

2. 6. Camilerin Tekrar Cemaatle İbadete Açılmasından Sonra Kılınan İlk Cuma Namazında Cemaatin Tutum ve Davranışları

Her cuma on yedi milyondan fazla insanın katılım gösterdiği cuma namazlarının,⁴⁰ 20 Mart 2020 Cuma gününden itibaren kılınmasına ara verildiğinin duyurulmasından,⁴¹ 29 Mayıs 2020 Cuma günü tekrar kılınmasına kadar⁴² on bir cuma namazı geçmişti. Salgın nedeniyle ilk defa yaşanan camilerde cuma namazlarının kılınamaması deneyimden sonra, kılınan ilk cuma namazında cemaatin tutum ve davranışlarının nasıl olduğunu görüştüğümüz din görevlilerine sorduğumuzda şu cevapları verdiler:

K2 - Şükredenler çok oldu. Sanki hayatında ilk cumayı kılyormuş gibi duygulananlar oldu. Resimler falan paylaştılar.

K1B - İlk cumayı kıldığımızda insanlar duygu yüklüydü. İnsanlar camiyi özlemişti. Hocam da (diğer görevliyi kast ederek) söylüyor bazen cami rehabilite merkezi gibi. İnsanlar sosyal yönden, evden iş yerinden aldığı sıkıntıyı burada üzerinden atıyorlar bir nevi. Özellikle yaşlılarımız için evde kalanlarımız için.

K3 - İlk cumada cemaatin çok mutlu olduğunu gördüm. Belki dünyaları başışlasan bu kadar mutlu olmayacaktı. Ağzımızdan çıkan kelimeye bakıyorlardı. Cami içerisindeki yönlendirmelerde ne dediysek uydular. Daha önceleri farklı konularda itiraz edip uymayan insanlar bile kurallara riayet ediyorlar. Sosyal mesafeye riayet edin dedik, maske söyledik ve tam bir uyum vardır. Mesela bir arkadaş yönlendirme yaptı normal zamanlarda uymayanlar şimdi uydular.

K6A - İlk cumadan itibaren, camiye gelip gelmeme konusunda tereddüt yaşayanlar var. Camiye geleyim mi gelmeyeyim mi diye ikilemede kalanlar var. Cemaatte azalma oldu. Ama sayı günden güne artıyor.

K4 - Camilerin tekrar cemaatle namaza açılmasına cemaatimiz sevindi. Cemaatle namazı özlediler. Tabi bizim insanlarımız duygularını karşı tarafa tam aktarmıyor. Bu sevinçlerini söylerken gözlemediğim kadarıyla böyledir.

40 Ömer Yılmaz, "Camilerin İmar ve İhyasında Din Görevlilerinin Önemi", *Uluslararası Cami Sempozyumu*, (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 1/362.

41 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "TR/Kurumsal" (Erişim 20 Nisan 2020).

42 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "TR/Kurumsal" (Erişim 10 Haziran 2020).

K7 - Camiler açıldığında çok daha temkinli olanlar biraz daha dikkatli davrandılar. Hatta biraz erken olduğunu söylediler. Ama bir kısmı da camilerin açılmasının çok iyi olduğunu söyledi. İlk cuma namazını cemaatle kıldığımızda çok mutlu oldular. Sevindiler. Bunu da ifade ettiler.

K2 - İlk cumada 65 yaş üstü olup gelemeyenler biraz uzakta hasretle baktıklarını gördüm.. Yani cami alanına koymuyorlar diye yukarda bekliyor. Seccadesini almış öyle duruyor. Sanki bir fırsatını bulsam da girsem diye.

Mülakat yaptığımız din görevlileri öncelikle caminin cemaat açısından ne kadar önemli olduğunu kendi gözlemlerine dayanarak ifade ediyorlar. Caminin onlar için psikolojik açıdan rahatlatan, manevi bakım ve terapi yeri olduğunu vurguluyorlar. Camilerin tekrar ibadete açılmasından dolayı cami cemaatinin büyük sevinç yaşadığı, eskiye oranla cami adabına daha çok uydukları, birbirlerine ve din görevlilerine karşı hassasiyetlerinin artmış olduğu ve davranışlarında daha özenli olmaya çalıştıkları görülmektedir. Onların bu tutum ve davranışları, kendileri için çok kıymetli olan bir şeyi elde ettikten sonra onu koruma hassasiyetiyle sahiplenme izlenimini vermektedir. Her birinin hem kendi sağlığını hem de çevrelerindeki insanların sağlığını düşünerek salgına karşı azami derecede kurallara riayet ettiği görülmektedir. Camiden uzak kaldıkları süre, onların hayatında caminin ne kadar önemli bir mekân olduğuna dair farkındalıklarını arttırdığı düşünülmektedir.

Salgına karşı direnci daha düşük olduğu için toplumsal alanlara katılımları kısıtlanan 65 yaş üstü yaşlıların camiye duydukları özlem ve camiye tekrar gelebilme konusundaki arayışları özellikle dikkat çekicidir. Normal şartlarda da cami, yaşlılar için vazgeçilmezdir. Sosyal ilişkilerini geliştirmek, akranlarıyla görüşmek, farklı yaş ve sosyal gruplarla iletişim kurup sosyal çevrelerini genişletmek için cami onlar için bir fırsat oluşturmaktadır.⁴³ Dini tecrübenin kendini ifade ettiği üç geleneksel form olan düşünce, eylem ve topluluk oluşturma⁴⁴ potansiyelinin, yaşlılar için en iyi icra edildiği mekânlar camilerdir. Diğer zamanlarda caminin bu fonksiyonlarını yeterince fark edememiş olsalar

43 M. Akif Kılavuz, "Camilerin Yaşlıların Hayatındaki Yeri", *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, ed. Şadettin Göksu (İstanbul: Pelikan Basım, 2012), 173-175.

44 Joachim Wach, "Dini Tecrübenin Topluluktaki Tezahürü", çev. B. Zakir Çoban, *Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*, ed. Ian Thompson (İstanbul: Birey Yayınları, 2004), 147.

da salgın sebebiyle mahrum kaldıkları bu süreçte bunu yaşayarak daha iyi fark ettikleri görülmektedir.

Başka çalışmalarda da cemaatle namaz kılmanın ve cuma namazı kılmanın benzer olumlu duyguları cemaate kazandırdığı tespit edilmiştir. Ok'un çalışmasında yapılan görüşmelerde katılımcılar, cemaatle namaz kılmanın kendileri için önemini: '*Camide kendimi huzurlu, mutlu, güvende hissediyorum.*', '*Vicdanım rahat ediyor*', '*Üstümden yük kalkmış hissediyorum*', '*arınmış hissediyorum*', '*Namazı camide, burada kıldığımda da farklı şeyler hissediyorum.*', '*Buranın manevi havasında kendimi daha rahatlamış hissediyorum.*'⁴⁵ ifadeleri ile açıklamışlardır.

2. 7. Camilerin Tekrar Cemaatle İbadete Açılmasıyla, Pandemi Öncesine Oranla Camiye Gelme Eğilimindeki Değişim

Hastalıklar, savaş deprem ya da daha farklı doğal afetler insanda kaygı korku, sıkıntı ve çaresizlik gibi duygular oluşturur. Bunlar da dine yönelimi artırır.⁴⁶ Bir Müslüman için sorunlarla baş etmenin en iyi yollarından biri, daha çok Allah'a yönelmek ve ondan yardım dilemektir.⁴⁷ Zorluklar karşısında gerekli ve daha anlamlı olan sabırla ilgili Kur'an'ı Kerim; "Ey İnananlar! Sabır ve namazla yardım dileyin." diyerek sabrın yanına namazı da koymuştur.⁴⁸ Sabır ve namazın bu şekilde birbirini tamamladığı düşünüldüğünde, salgının getirdiği zorluklar karşısında camide namazın önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan bilimsel çalışmalarda da dua, namaz ve diğer ibadetlerin bedensel ve ruhsal açıdan pozitif sonuçları tespit edilmiştir. Nöroteoloji bilimi olarak bu alanda oldukça önemli çalışmalar yapılmıştır.⁴⁹ Diğer afet zamanlarında dine yönelişle ilgili oluşan tutum ve davranış değişikliğinin bu pandemi sürecine bağlı olarak ne oranda gerçekleştiği, camii cemaatinin camiye gelme

45 Betül Ok, "Gündelik Hayatta Caminin Yeri", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, (Kütahya, 2015), 114.

46 Abdurrahman Kasapoğlu, "İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2005), 70.

47 İsmail Karagöz vd., *Kulluğun Özü İbadetin Ruhu; Dualar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 105.

48 el-Bakara 2/153.

49 Hüseyin Peker, *Namaz ve Namaz Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 54,55.

eğilimlerine bakarak değerlendirmenin önemli bir gösterge olacağı düşünülmektedir. Mülakat yaptığımız din görevlilerine bu konuyu sorduğumuzda, dine yönelişin bir göstergesi olarak camiye yeni katılımların olduğunu ifade ettikleri gibi, aşağıda belirtilen bazı gerekçelerle camilerin açılmasıyla ilk başlarda cami cemaatinde bir azalma olduğunu da belirtmişlerdir;

K3 - Pandemi öncesi cumadan cumaya namaz kılip da, şimdi namaz vakitlerinde camiye gelen oldu. Öğle namazına geliyor. İkinci namazına geliyor. Tabi sağlık açısından camiye gitmemem daha uygun diye düşünüp gelmeyen çok insan da oldu.

K6A - Şurada yakın apartmanda.. Eskiden cumadan cumaya gelirdi. Şimdi öğlen ikindi vakitlerinde de geliyor. Yani hanımı da öyle dini duyarlılıkları pek yoktu. Ramazan oruçlarını da tutmazlardı. Ama şimdi vakit namazlarına geliyor. Ramazan'da oruç tuttu.

K2 - Camiler tekrar açılınca cemaate azalma oldu. Benim vakit namazlarında seksen civarında oluyordu. Şimdi beş-altı kişi. Şimdi adam diyor ki ben sağlıklı da olsam bu hastalık ortalıktan kalkmayınca camiye gelmem diyor. Cemaatin çoğu bu görüşte. Arıyor diyor ki: Kimseye bir şey bulaştırmak istemiyorum. O vebalin altına girmek istemiyorum. Bir de kendilerinden dolayı endişe ediyorlar.

K7 - Cemaatin sayısında belirli bir azalma var. Özellikle cemaatimizin yaşlı olduğunu düşündüğümüzde bu azalma da beklenen bir şeydi. İki hafta zaten gelemediler. Şimdi serbest olmasına rağmen tedbir için gelmeyenler var. Bu kabul edilebilir bir azalmadır.

K8A - Tekrar cemaatle namaz kılmaya başladığımızda mutlu oldular. “Böyle de olsa (sosyal mesafeli) güzel oldu hocam.” dediler. Günden güne sayımız artıyor. Yarım safa başladık üç haftada şimdi iki saf olduk. Üçüncü saf oluşmaya başladı. Tabi bir endişe var. Bir korku var. Onun için cemaat sayısında azalma oldu. Endişe azaldıkça sayı artmaya başladı.

Katılımcılara göre; daha önce sadece cuma namazına gelenlerden bazılarının artık vakit namazlarına da geldiği, daha önce ramazan orucunu tutmadığı halde hem ramazan orucunu tutan hem de vakit namazlarına gelen bir kişinin dini eğilimlerinin ailesi tarafından da fark edildiğini, günden güne cemaat sayısında artışlar olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak hem kendi sağlıklarıyla ilgili hem de başkalarının sağlığına zarar vermek suretiyle “vebal altına girme” endişesiyle dolayı camiye gelmeye çekinenlerin de olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre, camii cemaatinin dindarlığının ve buna bağlı olarak camiye

gelme eğilimlerinin arttığı, bunun yanı sıra başkalarını düşünme ve empati kurma duyarlılığı baskın gelen kişilerin de başkalarına zarar verme ve salgının artmasına sebep olma endişesiyle camiye gelmediği görülmektedir.

2. 8. Alınan Tedbirlere ve Kısıtlamalara Uyumlu ve Uyumsuz Davranışlar

Diyanet İşleri Başkanı, pandemi sürecinde ülke genelinde camilerde alınan tedbirlere uyulduğuna dair açıklamalar yaptı.⁵⁰ Katılımcı olan din görevlileri de, cami cemaatinin kurallara ve yapılan uyarılara uyması ile ilgili yaşadıkları tecrübeleri ve gözlemlerini şöyle açıkladılar;

K6B - Bu pandemide en çok kurallara uyanlar cami cemaati oldu. Devlete bağlılıkta kurallara uymada. Tabi korku da var, ama uydular. Herkes çok duyarlı. Bizim seksen beş yaşında Mustafa amcamız var. Kendisi biraz sert yapılı. Eskiden her konuda biraz itiraz eden keyfi davrana biriydi. Şimdi çok farklı.

K8A - İlk cumada kurallara tam uydular. Hatta içerde mi kılacağız dışarıda mı diye kısa bir tereddüt oldu. Bu süre zarfında hava yağmurlu olmasına rağmen dışarıda beklediler ve kararın verilmesini soğukkanlılıkla beklediler.

K2 - Hatalığın zararlı olduğunu anladılar. Benim burada bir emekli imam var. - seksen beş yaşında camiden hiçbir şekilde gönderemezdim. Elimi uzattım elini çekti. Elini vermedi. O bile ikna oldu. Cemaatten evinden seccade getirmeyenler oluyordu. Sorulduğu zaman biraz mahcup oluyor. Gidiyor seccadesini maskesini getiriyor. Son derece kurallara uyuyorlar. Başka zaman bu kadar kurallara uymazlardı belki.

K6B - Devletimizin aldığı kararlara da uydular. “Yok, ben geleceğim, namazı cemaatle kıldıracaksın, imam değil misin?” gibi, hiç böyle bir şeyle karşılaşmadık.

K4 - Diyanet İşleri Başkanlığımızın, devletimizin açıklamaları, camide bizim söylediklerimiz bunların hepsi birbirlerini zincirleme destekledi. Bu koordineli çalışma neticesinde cemaatimizde bu tedbirlere uydu yani. Mesela benim cemaatimde seccadesini alıyorum uygun bir yer koyuyorum itiraz etmiyorlar başka zamanda olsa itiraz edebiliyor. “Hey ne yapıyorsun.” diyebiliyor yani. Ama normalleşme sürecinde eski hallerine dönecekler yani. (Gülüyor.) Bildiğimiz cemaat refleksini gösterecekler diye düşünüyorum.

50 Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “TR/Kurumsal” (Erişim 30 Mayıs 2020).

K4 - Olumsuz anlamda “Olur mu canım Camiler de kapatılır mı?” diyerek tepki gösterenlerin, Diyanet’e aidiyeti olmayan, Diyanete karşı olanlar olduğunu fark ettim. Aidiyeti olmayanlar başka cemaat ve dini gruplardan. Bazıları da ne olursa olsun yapılarında muhalefet etmek vardır.

K5A - Bu salgının zararlarını bilen, tehlikesini fark eden, şuurlu düşünen olumlu karşıladı. Ama duygusal davranan cemaat olumsuz karşıladı. Sanki camiler kapanıyor havasına girdiler. Üçüncü bir grup da vardı. Ben onları biraz provokatör olarak düşünüyorum. Sanki camiler kapatılmış gibi havasına girdiler.

K3 - Uyumsuzluk art niyetli olduğunu düşündüğüm insanlarda gördüm. Mesela tesbihatı evde yapabildikleri halde ve bu kendilerinden istendiği halde cami de yapılmasını isteyenler oldu.

K2 - Cemaatimizden bir kişi var çevredeki 5 camiye gider her gittiği camide de sorun çıkarır. Böyle uyumsuz olanlar da var ama çok az dedim. Mesela biz de bir - iki kişi var.

Katılımcıların ifadelerine göre; genel itibarıyla devamlı camiye gelen ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlılığı olan cemaatin büyük çoğunluğu, diğer zamanlarda olduğu gibi salgın sürecinde de uyumlu davranmışlardır. Mülakata katılan din görevlileri, uyum konusunda yaşadıkları örnekleri anlatırken birbir tanıdıkları cami cemaatinden bazılarının kişilik yapıları itibarıyla kendilerinden beklemedikleri uyumlu davranışları görmeleri karşısında yaşadıkları şaşkınlıkları gizlememişlerdir. Daha önce yapılan çalışmalarda da olağanüstü durumlarda umut arayan insanların, kendilerine yol gösteren ve yardımcı olan din görevlilerinden moral buldukları, onların rehberliği ile acılarının hafiflediği ve kendilerinin de din görevlilerine yardımcı oldukları tespit edilmiştir. Aynı zamanda mağdur olan başkalarının da işini kolaylaştırmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir.⁵¹ Bu salgın sürecinde de cami cemaatinin benzer olumlu davranışlar sergilediği görülmektedir. Ancak pandemi sürecinde az da olsa cami cemaatinden uyumsuzluk gösterenler olduğuna dair örnekler de katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Katılımcıların beyanına göre bu uyumsuzluğu gösterenler; başka dini gruplara aidiyeti olanlar, yapı itibarıyla her şeye muhalefet edenler ve kışkırtma amaçlı karşı çıkanlar olmak üzere üç farklı kişilik yapısına sahip olanlar olduğu ifade edilmiştir.

51 Yaprak, “Olağanüstü Hallerde Din Görevlilerinin Fonksiyonu”, 58.

Camiler, toplumun farklılıklarını bir araya getiren, benzerlerine az rastlanır kurumlardandır. Farklı dini gruplara aidiyeti olan insanların, genel cami cemaatinden farklı tutum ve davranışları olsa bile camiye gelmeleri, toplumsallaşmaları adına bir kazanımdır.⁵² İslam dininde ve oluşan geleneğinde camiye gelen kişiler, başkalarına zarar vermediği ve camiye şer odağı haline getirmediği müddetçe, “orada herkesin kendini güvende hissetmesi” temel ilkesine göre kimseye müdahale edilmemektedir.⁵³ Camiye ilginin oluşmasında din görevlilerinin tutum ve davranışlarının oldukça belirleyici olduğu düşünülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının ilgili mevzuatında cami içerisinde din görevlisinin söz sahibi ve yetkili olduğu belirtilmektedir. Bir olumsuzluk olduğunda müdahale etmesi gerekir.⁵⁴ Ancak bu yetki ve yöneticiliğini daha toleranslı kullanması beklenir. Mülakat yaptığımız din görevlileri de her zaman cami cemaatine karşı olumlu davranışlarda bulunmayı tercih ettiklerini sıklıkla belirtmişlerdir.

2. 9. Süreç Boyunca Cami-Cemaat-Din Görevlisi Arasındaki İletişim

Müslümanlar camiye; orada bulunanların güvende olduğu, birbirleriyle kaynaştığı, sorunların paylaşıldığı ve ortak bir bilinç ile sorunlara çözüm bulunduğu mekânlar olarak bilir.⁵⁵ Cami cemaati arasında oluşması beklenen bu sosyal ilişki biçiminde, birinci derecede rol sahibi olan din görevlileridir. Cami cemaatinin din görevlilerinden en büyük beklentisi toplumla kaynaşmaları ve sosyal faaliyetlere katılmalarıdır.⁵⁶ Olağanüstü durumlarda bu beklenti daha fazla artmaktadır. Katılımcı olan din görevlileri pandemi sürecinde cami odaklı olarak cemaatle gerçekleştirdikleri sosyal ilişkilerini şöyle anlattılar:

- 52 Zeki Tan, “Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Camilerin Önemi ve Yeni Mabet Dilinin İnşası”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2017), 119-120.
- 53 Raşit Küçük, “Cami Merkezli Hayat”, *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*, ed. Şadettin Göksu (İstanbul: Pelikan Basım, 2012), 22.
- 54 Ali Akpınar, “Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/19.
- 55 Hayati Beşirli, “Din, Kimlik İlişkisinde Kutsal Mekânların Rolü: Urfa Örneği”, *Medeniyetler Beşiği Ortadoğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum*, ed. Metin eriş (Şanlıurfa: Seçil Ofset, 2007), 181.
- 56 Ahmet Ali Çanakçı, “Cami Cemaatinin Din Görevlilerine Bakışı: Balıkesir Örneği”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2, (2015), 270.

K1A - Cemaatten bu süreçte beni arayan bir kaç kişi oldu. Ramazanda özellikle fitre konusunda sorular soran oldu. Biz bu arada bir şey yaptık. Bizim bir cami grubumuz yoktu. Bir whatsapp grubu oluşturduk. Bunu kendimiz düşündük müftülüğün bir talebi olmadan. Otuz- otuz beş kişilik bir grup oldu. Ramazanda iftar duasını paylaştık. Sahurun bereketi ile ilgili paylaşımlarda bulunduk. “Din Görevlisi ile 365 Gün” kitabından paylaşımlar yaptık. Kısaca camide veremediğimiz hizmeti whatsapp grubu üzerinde verdik.

K1B - Bize güvendiklerini düşünüyorum. Bir de yolda balkonda karşılaşınca - mesela hocamla da yaşadık (o da tasdik ediyor) - beraber yürüyüş yapıyorduk bir sabah, yani adam nerdeyse balkondan atlayıp bize sarılacak (gülüyorlar).. Yani özlemişler hocam ya. Camiyi özlemişler.

K1A - Bizi dışarıda gördüklerinde yüzlerinden bizi özlediklerini fark ettik. Bu özlem oluştu. Yani bizi görünce camiye hatırlıyorlar. Namazı hatırlıyorlar bizi gördükleri zaman. Hocamın söylediği yani o özlemi gösteriyor. Özellikle yaşlılarımız daha çok ilgililer.

K7 - Bu dönemde benim aradıklarım oldu. Beni arayanlar oldu. Genelde “İnşallah en kısa zamanda yine camiler açılır, bu hastalık biter.” diye temennide bulundular bu yönde dua ettiler. Muhtemelen beni özlemişlerdir (Gülüyor). Tabi ki camiye de özlemişlerdir.

K2 - Cemaatten çok arayan oldu. “Hocam nasılsınız. Camimiz ne zaman açılacak.” Kur’an öğrettiğim öğrenciler var. Onlardan sorular oldu.

K6A - Kitaptan tutun, gazete, fatura, aylığını çekme, yumurta alma.. Yani birçok işlerinde bize sordular, yardım istediler. Camiye gelmeyenlerden de telefon numaramızı öğrenip arıyorlar. Biz de taleplerini yerine getiriyoruz. Cemaate daha önce: “Apartmanınızda oturanlara telefonumuzu verin. İhtiyaçları olursa geliriz yardımcı oluruz.” dedik. Onlarda arıyorlar.

K6B - Bakın, cemaatten faturalarını yattırığım kişiler (Telefonunu gösteriyor. Ellinin üzerinde yatırılmış faturaları gösteriyor.) Ben de internet bankacılığı var. Cemaatimiz genel de yaşlı bunları bilmediği için bize de güveniyor. Namaz çıkışı kapıda bekletiyorlar beni, sırayla faturalarını internet üzerinde yatırıyorum. (Gülüyor). Cep telefonlarına da tek tek makbuzlarını gönderiyorum. Yani bu dönemde bu daha çok arttı. Bir de komşularımız, cami cemaatimiz, Alla rızası için yardımcı oluyoruz.

Görüldüğü gibi pandemi süreci boyunca din görevlilerinin cemaatle olan ilişkisi olumlu bir seyir takip etmiştir. Sadece din hizmetleriyle ilgili değil günlük hayatın birçok ihtiyacının karşılanmasında cemaatin din görevlilerinden yardım istediği anlaşılmaktadır. Din görevlileri de gönüllü olarak yardım

ettiklerini ve bu yardımdan dolayı mutlu olduklarını hem yaşadıkları örneklerden hem de olayları anlatımlarındaki coşku ve heyecanlarından anlamak mümkündür. Olağanüstü şartlarda birey ve toplum, sivil toplum kuruluşlarının ve özellikle din görevlilerinin desteğini daha çok ararlar. Türkiye’de büyük can kaybı yaşanan depremelerde din görevlilerinin manevi rehberliği, insanları teselli etmeleri, birlikte dua etmeleri birçok sorunla baş etmelerini kolaylaştırmaktadır.⁵⁷ Kula’nın yaptığı araştırma; istenmedik ve beklenmedik olağanüstü olaylar karşısında oluşan olumsuz duyguları aşmada, yaşanan olayın olumsuzluklarına odaklanmak yerine, öğrenme merkezli moral ve manevi desteğin faydalı olduğunu belirtiyor.⁵⁸ Din görevlileri onlara dini ve camiye hatırlatıyor. Modern yaşamın karmaşık toplumsal yapısında din ile huzur arayan insanlar, çoğu zaman dini konularda din ile ilgili kaynaklardan ziyade, din görevlilerinin söz ve davranışlarına bakarlar.⁵⁹ Yaşlıların din görevlileri ile olan iletişiminin daha yoğun olduğunu görüyoruz. Yaşlanmayla birlikte bireyde dini duygular daha çok gelişir. Tecrübelerine dayalı olarak her şeyin Allah’ın kontrolü altında olduğunu düşünürler. Dini olanı kabullenme eğilimleri daha fazladır. Sorunlarla baş etmenin en iyi yolu olarak, camiye ve ibadetlere sarılırlar.⁶⁰

2. 10. Karantina Günlerinde Dindarlığın Yaşama Kattığı Pozitif Etkiler

Karantina sürecinin, insanların psiko-sosyal davranışlarında değişime sebep olduğu düşünülmektedir. Örneğin karantina sürecinde evde kalınan sürenin artmasına bağlı olarak boşanma başvurularının hem ülkemizde⁶¹ hem de yurt dışında⁶² arttığına dair haberler yayınlandı. Görüştüğümüz din görevlileri karantina sürecinde zorunlu evde kalmanın, cami cemaatinin aile haya-

57 Abdülvahit İmamoglu, “Afet Sırasında Yapılacak Psikososyal Destek Sürecinde Din Hizmetlerinin Yeri ve Önemi”, *Olağanüstü Hallerde Din Hizmetleri*, ed. Altan Çap (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), 38.

58 Naci Kula, “İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2006), 91.

59 Yılmaz, “Camilerin İmar ve İhyasında Din Görevlilerinin Önemi”, 1/362.

60 Kılavuz, “Camilerin Yaşlıların Hayatındaki Yeri”, 171-172.

61 Milliyet Gazetesi (MİLLİYET), “Gündem” (Erişim 12 Nisan 2020).

62 BBC News Türkçe (BBC), “Haberler Dünya” (Erişim 12 Nisan 2020).

tına olumlu katkılar sağladığına yönelik anlatımları dikkat çekicidir. Yukarıda açıklanan örnekteki gibi karantina süreci birçok ailede olumsuz davranışlara neden olurken, din görevlilerinin anlatımlarına göre hem kendileri hem de camiyle bağı olan dindar insanlar için zorunlu evde kalma süreci aile yaşamlarına pozitif katkılar sağlamıştır;

K2 - Telefon eden oldu. Hocam namazı nasıl kılacağız diye. Bu kişi yeni başlayacak bunun için aradı. Bir de ailecek nasıl namaz kılınır diye soranlar oldu. Teravih namazı nasıl kılınır. Ailece namaza nasıl niyet edilir diye. Hiç camiye gelmeyen adamın hanımıyla evde namaz kıldığını duydum.

K4 - Cemaatimizden bardağın boş tarafından ziyade dolu tarafını görenler var. Bunlardan biri de benim yani (Gülüyor). Yani on yedi on sekiz yıllık görevimde ilk defa ailemle birlikte evde teravih namazı kılmak, ailemle birlikte iftar açmak, ailemle beraber hatim okumak yani bütün bunları birleştirdiğimiz zaman, cemaatten de bu şekilde görüp düşünenler var. Benzer şekilde evlerinde ibadetlerini ailecek yapanlar var. Aileyle beraber olmak, zaman ayırmak, hasbihalde bulunmak adına olumlu şeyler de oldu. Yani ibret alabilenler için ailelere faydalı olmuştur. Ama bunu bir külfet nazarıyla değerlendirenler, olumsuzluklar yaşamışlar maalesef. İyi niyetli insanlar her durumda olumlu sonuçlar çıkarabilir. Ama kötü niyetli olanlar, düşüncesiz, bencil, vurdum duymaz etrafına sürekli zarar verirler yani.

K6A - Benim bu dönemde şahit olduğum camiye gelmeyen biri bile benden Kur'an istedi. Dini kitaplar istedi. Bu salgından kendince bir ders çıkarmış. Hem o hem de cami cemaatinde gördüğüm: "Bu bazı şeyleri öğrenmeme vesile oldu" diyenler oluyor.

K6A - Hatta makam mevkiisi yüksek olan biri "Bu salgın bizim için iyi oldu" dedi. "Ramazan da bir hatim yapma fırsatım yok iken şimdi üç hatim yaptım. Zamanımı ibadetle değerlendirdim." diyor. Cami cemaatinden ailevi açıdan olumsuz bir durum yaşadım diyeni de görmedim.

K6B - Ben de ailevi açıdan sorun sıkıntı yaşamayı duymadım. "Evde cemaatle namaz kıldık." Cami cemaati evde yüzde sekseni cemaatle kıldılar. Sanayide çalışan Ömer usta var "Hocam bu bizim için iyi oldu. Otuz ramazan boyunca evde kızlarımla ailemle namaz kıldık" dedi.

K6A - Hocamın söylediği gibi.. Bana da "Evde cemaatle namaz kılacağız. Cemaatle namaz nasıl kılınır? Teravih nasıl kılınır?" diye ara sıra arayan soran oldu. İlmihal isteyenler oldu.

Katılımcıların ifadelerinden anlaşılacağı gibi, karantina sebebiyle evde aile bireyleri ile uzun süre beraber zaman geçirme mecburiyeti; din görevlileri-

nin ve cami cemaatinin dinî hayatları ve aile bağlarının güçlenmesi açısından olumlu katkılar sağlamıştır. Camide yapılan ibadetlerin evde ailece beraber yapma fırsatının oluşması, dini duyguların ailece paylaşılması, ailece namaz kılınması ve Kur'an öğrenip okunması ifade edilen olumlu katkılardan bazılarıdır. Bunun yanı sıra pandemi öncesi yoğun iş hayatı olan cami müdavimi kişilerin, salgın döneminde evde aileleriyle uzun vakitler geçirmeleri, kendilerinde bıkkınlık veya öfke patlamaları gibi negatif davranışları oluşturmamış, tam aksine hem kendi yaşantılarına hem de aile bireylerinin yaşantısına dindarlıktan kaynaklanan faydalar sağladığı belirtilmiştir.

Sonuç

Cemaat için ibadet yaşamlarının merkezi ve istikrarlı gidişyle hayatlarına ahenk katan camiler, beklenmedik Covid-19 salgını karşısında alınan tedbirlerle işlevlerinin bir kısmını yitirmesi ve cemaatin rutin dini hayatını sekteye uğratması ilk başlarda ciddi bir şaşkınlık oluşturduğu görülmektedir. Ancak daha sonra cami merkezli olarak gelişen cemaat ve din görevlileri arasındaki dayanışma ve yardımlaşma ile büyük ölçüde sorunların üstesinden geldikleri ve durumu kabullenmede zorlanmadıkları gözlemlenmektedir. Camilerle ilgili alınan tedbirlere bağlı olarak camilerde ibadet yapmaya yönelik yaşanan kısıtlamalardan dolayı hemen her camiden en fazla birkaç kişinin itirazıyla karşılaşılrsa da tamamına yakını alınan tedbirlere uyduğu ve din görevlilerine zorluk çıkarmadığı katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Özellikle salgın ile ilgili medya aracılığıyla devletin en üst yetkililerinin yaptığı resmî açıklamalara ve uzmanların görüş ve uyarılarına, camii cemaatinin büyük itibar gösterdiği ve gereğini yerine getirdiği görülmektedir. Bu tutum ve davranışlarıyla toplumun önemli bir kesimini oluşturan cami cemaatinin toplumsal hayatla ilgili en yetkili kişilerin açıklama ve talimatlarını önemsemediği, toplumsal uyuma özen gösterdiği ve devletin aldığı kararlara bağlılığının çok güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Cemaatle ibadete ara verildiği dönemde cami cemaatinin yaşadığı duygusal durumun, kutsal mekân Kâbe'den uzak kalmanın müminlerde uyandırdığı özlem ve hasret duygularıyla benzer olduğu anlaşılmaktadır. İster sürekli gitsin ister ara sıra gitsin, ama her an orada kapısı açık olan ve gündelik ya-

şamlarına anlam katan camilerin mücbir sebeplerle bir süre kapalı kalması ve oradan uzak kalınması, cami cemaatinin camiye olan ilgisini artırdığı gibi camiyle olan duygusal bağını da pekiştirdiği görülmektedir. Cami cemaatinin bir kısmı, kısıtlamanın olduğu dönemde fikhî bir bakış açısıyla camide ibadeti dini bir zorunluluk olarak görüp bunun gereğini yerine getirememenin endişesini yaşadığı din görevlileriyle yaşadıkları diyalogdan anlaşılmaktadır. Bu şekilde düşünenler için camiden ayrı kalmak, katlanılması daha zor bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Büyük çoğunluk ise, cami atmosferinde yapılan ibadetlerden mahrum kalmanın üzüntüsünü yaşamakla birlikte, camide ibadeti mutlak bir zorunluluk olarak görmediği için ayrı kalmayı da daha kabullenebilir bulduğu anlaşılmaktadır.

Camide münferit olarak namaz kılınabildiği günlerde, cami atmosferinin sağladığı maneviyatı yaşayarak ibadetlerini yapmak isteyenler, evde veya işyerinde namaz kılmak yerine camiye gelerek tek başına da olsa camide namazlarını kılmayı tercih ettiği görülmektedir.

Camilerin tekrar cemaatle ibadete açılmasından sonra kılınan ilk cuma namazında cami cemaatinin büyük sevinç yaşadığı ve kurallara daha çok riayet ettiği görülmektedir. Din görevlilerinin yeni normal dönemde camide uyulacak kurallarla ilgili talimatlarına cami cemaatinin gösterdiği uyum, pandemi öncesindeki davranışsal uyumlarından çok daha üstün olduğu gözlemlenmiştir. Pandemi süreci, cami cemaatinin toplumsal duyarlılığını artırmıştır.

Yeni normalleşme dönemiyle birlikte camiye katılımı ilgili sayısal bir düşüş yaşanmıştır. Salgın endişesinin devam etmesi, camii cemaatinin genel itibarıyla yaşlı olması ve onların da risk grubu içinde yer almasından dolayı, pandemi öncesinde cami müdavimi olanlarda yeni dönemde bir azalma gözlemlenmiştir. Endişenin azalmasına bağlı olarak günden güne sayısal artış yaşanmıştır. Bununla birlikte salgından önce camiye gelmeyip de salgının hafiflemesiyle camilerin yeniden cemaatle ibadete açılmasından sonra ilk defa camiye gelenler de olmuştur. Bu durum, sarsıcı toplumsal olayların bireysel dindarlığı artırdığı varsayımıyla açıklanabilir.

Devamlı camiye gelen, Diyanet İşleri Başkanlığının dini söylem ve uygulamalarını benimseyen büyük çoğunluğun, diğer zamanlarda olduğu gibi

pandemi döneminde de cami görevlilerinin camiyle ilgili talimatlarına ve tavsiyelerine uydukları görülmektedir. Bunun yanı sıra başka dini gruplara aidiyeti olan ve cami ile ilgili uygulamalara eleştirel yaklaşım alışkanlığına sahip olanlar, pandemi öncesi olduğu gibi pandemi sürecinde de bazı tedbirlere itiraz ettiği görülmektedir. Ancak bunların sayısı sınırlı olmuştur. Caminin toplumsal kuşatıcılığı ve cemaatin heterojen yapısının doğal sonucu olarak ortaya çıkan bu durum karşısında, din görevlilerinin ortamı teskin etme, sorunlarla baş etme ve cami içindeki huzurlu ortamı sürdürmede başarılı olduğu görülmektedir.

Cami ve cemaat ilişkisinin odağında yer alan ve caminin uzağında bile görüldüğünde toplumsal konumu itibariyle camiyle özdeşleştirilen din görevlileri, pandemi sürecinde cemaatle ve mahalle sakinleriyle yoğun bir iletişim içerisinde olmuştur. Mahallede güven duyulan din görevlisi toplumun hem dini hem de dini olmayan sorun ve talepleriyle karşılaşmışlardır. Mahalleli ve cami cemaati günlük ihtiyaçlarıyla ilgili din görevlisinden birçok talepte bulunmayı makul gördüğü gibi, din görevlilerinin de bunları makul karşıladığı ve özveriyle yerine getirdiği görülmektedir.

Pandemi sürecinde eskisine oranla daha uzun süre aile içi bir arada zaman geçirme zorunluluğunun ortaya çıkması, ülkemizde ve dünyada boşanma isteğinin artması gibi bazı ailevi huzursuzlukları ortaya çıkarırken, cami cemaati ve din görevlileri için, dindarlığın yaşamlarına kattığı pozitif etkiye bağlı olarak ailevi bağları pekiştirdiği görülmektedir. Evde ibadetlerin birlikte yapılması; manevi duyumu sağlamanın yanı sıra birlikte vakit geçirmeyi ve hayatı daha çok paylaşmayı sağladığı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. "Cami Merkezli Din Hizmeti Verenlerde Görülen Eksiklikler ve Bunların Giderilmesine Yönelik Teklifler". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*. ed. Mehmet Bulut. 2/ 13-30. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Ataman, Kemal. "Yapısal Adaptasyon Ya da Caminin Asli Fonksiyonlarını Üstlenme Süreci". ed. Mehmet Bulut. *III. Din Şûrası*. 531-538. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Ayten, Ali. "Din ve Sağlık: Bireysel Dindarlık, Sağlık Davranışları ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 13/3 (2013), 7-31.
- BBC, BBC News Türkçe, "Haberler-Dünya". Erişim 12 Nisan 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52114849>

Beşirli, Hayati. "Din, Kimlik İlişkisinde Kutsal Mekânların Rolü: Urfa Örneği". *Medeniyetler Beşiği Orta-doğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum*. ed. Metin eriş. 177-183. Şanlıurfa: Seçil Ofset, 2007.

Bilgin, Vejdi. "Dini Sosyalleşme ve Dini Bilinçlenmede Caminin Yeri ve Önemi". *Tartışmalı İlmî Toplantı*. 187-209 İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2008.

Çağrıci, Mustafa. "Camiler ve Din Görevlileri". *Din ve Hayat Dergisi* 3 (2009), 4-8.

Çakmak, Fatma. *Dinsel Bir İtibar Göstergesi Olarak Hacı'lık*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Çanakcı, Ahmet Ali. "Cami Cemaatinin Din Görevlilerine Bakışı: Balıkesir Örneği". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 253-282.

Çınar, Mahmut. "Zaruratı Diniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/138. Ankara: Ankara: TDV Yayınları, 2013.

Derin, İsmail. *Denetim ve Soruşturma Rehberi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu". Erişim 6 Mayıs 2020. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/38363/koronavirus-salginini-sebebiyle-cuma-namazi-ile-vakit-namazlarinin-cemaatle-kilinmasina-ara-verilmesi?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn2t8ij%2BeDtMkJdRGirgyeb8%3D>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "TR/Kurumsal". Erişim 18 Nisan 2020. <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29392/diyaret-isleri-baskani-erbas-koronavirusle-ilgili-tedbirleri-acikladi>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "TR/Kurumsal". Erişim 20 Nisan 2020. <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "TR/Kurumsal". Erişim 30 Mayıs 2020 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29586/diyaret-isleri-baskani-erbastan-vatandaslara-tesekkur>.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "TR/Kurumsal". Erişim 10 Haziran 2020 <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29582/diyaret-isleri-baskani-erbas-camilerin-yeniden-ibadete-acilma-surecini-anlatti>

Dursun, Davut. *Din Bürokrasisi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Erbas, Ali. "İslam Dışı Dinlerde Hac". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2005), 97-120.

Fidan, Ali. "Dinselliğin Mekânına Dönüş: Postmodern Dönemde Cami Mimarisi ve Toplum". *Çağımızda Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu*. 205-2013. Giresun: Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, 2016.

İmamoğlu, Abdülvahit. "Afet Sırasında Yapılacak Psikososyal Destek Sürecinde Din Hizmetlerinin Yeri ve Önemi". *Olağanüstü Hallerde Din Hizmetleri*. ed. Altan Çap. 35-42. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Kahraman, Abdullah. "Cami İklimini Solumak ve Cemaate Devam Konusunda Kadınlara Getirilen Yaşayışın Gerekeşi". *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*. ed. Şadettin Gökso. 31-51. İstanbul: Pelikan Basım, 2012.

Karagöz, İsmail vd. *Kulluğun Özü İbadetin Ruhu; Dualar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Karahan, Fatma Bayraktar. "Caminin Fonksiyon Çeşitliliği". *Cami Kadın ve Aile*. ed. Mustafa Yeşilyurt. 65-72. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 2013.

Kasapoğlu, Abdurrahman. "İnsanın Çaresizliği ve Fitratın Uyanışı". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2005), 61-90.

Kaynak, İbrahim Hakkı. "Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı". *SUTAD* 39 (2016), 443-455.

Kılavuz, M. Akif. "Camilerin Yaşlıların Hayatındaki Yeri". *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*. ed. Şadettin Gökso. 171-184. İstanbul: Pelikan Basım, 2012.

Kula, Naci. "İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2006), 73-94.

Kur'ân-ı Kerim Meâli. çev. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 2006.

- Küçük, Raşit. "Cami Merkezli Hayat". *Yecder III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri*. ed. Şadettin Göksu. 21-24. İstanbul: Pelikan Basım, 2012.
- Kümbetoğlu, Belkis. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2005.
- Meriç, Nevin. *Değişen Kentte Dini Hayat*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- "Mescit ve Camiler". *Hadislerle İslam*. ed. M. Emin Özavşar, 2/287-298. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- MİLLİYET, Milliyet Gazetesi. "Gündem" Erişim 12 Nisan 2020. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/bosanmak-icin-basvuranlarin-sayisi-4-kat-artti-6182253>
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası Yayıncılık, 2014.
- Ok, Betül. "Günlük Hayatta Caminin Yeri". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. 107-121. Kütahya, 2015.
- Onay, Ahmet. "Cami Eksenli Din Hizmetleri". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*. ed. Mehmet Bulut. 2/258-276. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Özdamar, Kazım vd. *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet Murat. "Cami; Kutsalın Kabarışı". *İslam ve Sanat, Tartışmalı İlmî Toplantı*. 565-573. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), 2014.
- Öztürk, Hasan. *İslam'ın Salgın Hastalıklara Bakışı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Peker, Hüseyin. *Namaz ve Namaz Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Punch, Keith F. *Sosyal Araştırmalara Giriş Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Dursun Bayrak. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005.
- Serinsu, Ahmet Nedim - Taşkıran, Hüseyin İ. "Kur'anî İfadelerin Mekânda Görsel Kullanımı". *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/ (1997), 16-23.
- Sofuoğlu, S. Nilgün. *Alfred Schütz'ün Fenomenolojik Sosyolojisi ve Din sosyolojisine Uygulanabilirliği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Sözeri, Zühre. "İbadet Mekânına Yolculuk ve Cennet Metaforunun Cami Tasarımına Etkisi". *I. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu*. 195-202. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Tan, Zeki. "Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Camilerin Önemi ve Yeni Mabet Dilinin İnşası". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2017), 109-123.
- Tetik, Hayati. "Caminin Toplumu Birleştirmedeki Fonksiyonu". *Din ve Hayat Dergisi* (Ekim 2013), 38-42.
- Wach, Joachim. "Dini Tecrübenin Topluluktaki Tezahürü". çev. B. Zakir Çoban. *Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş*. ed. Ian Thompson. 147-169. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.
- Yaprak, Yaşar. "Olağanüstü Hallerde Din Görevlilerinin Fonksiyonu". *Olağanüstü Hallerde Din Hizmetleri*. ed. Altan Çap. 55-68. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Yavuz, Ömer Faruk. "Kur'an'da Kutsal Mekân Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri". *Milel ve Nihal Dergisi* 3/ (1-2) (2005-6), 39-68.
- Yeğin, Hüseyin İ. "Din Psikolojisi Açısından Kutsal Mekân İnsan İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Ocak - Haziran 2012), 53-91.
- Yılmaz, H. Kamil. "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami". *Cami ve Hayat*. ed. Ramazan Özalpdemir. 21-25. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Yılmaz, Ömer. "Camilerin İmar ve İhyasında Din Görevlilerinin Önemi". *Uluslararası Cami Sempozyumu*. 1/361-374. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

